

INNOVATION TALABALAR AXBOROTNOMASI

 <https://innoworld.net>

 +998945668868

ILMIY JURNAL

 I JOURNALS
MASTER LIST

 ISSN

INTERNATIONAL
STANDARD
NUMBER
FOR SERIALS
PUBLICATIONS

 doi

 zenodo

 OpenAIRE

 Academic
Resource
Index
ResearchBID

 Google Scholar

 open access.nl

PSIXOLOGIK DESPOTIZM VA UNING ASOSIY BELGILARI.

Hoshimova Lolaxon Axmed qizi
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotasiya: Maqolada bugungi kunda jamiyatimizda ko'p kuzatilayotgan psixologik despotizm, kelib chiqish sabablari va uning asosiy belgilari ijtimoiy psixologik jihotlari haqida so'z yuritilgin.

Kalit so'zlar: despotizm, zug'um, sha'ni, qadr-qimmat, erkinlig, tarbiyaviy munosabatlar, ta'lim, tarbiya, o'zini-o'zi tarbiyalash, muloqot va rivojlanish.

Ma'lumki, oila-turmush munosabatlari doirasidagi muammolar o'zining ko'p qirraliligi bilan ajralib turadi. Bu boradagi muammolarni o'rganish, ilmiy tadqiq etish, ayniqsa bugungi kunda o'ta dolzarb masala hisoblanadi. Chunki, oilaning muhim vazifasi ota-bobolarimizning eng yaxshi an'ana va udumlarini davom ettirib, yosh avlodni tarbiyalab jamiyatni mustahkamlashdan iborat bo'lsa-da, unga rahna soladigan zo'ravonlikning ijtimoiy xavflilik xususiyati, darajasi va tabiatiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Zo'ravonlik insonning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa qonuniy huquq va manfaatlariga qaratilgan uchun xavfli ekanligi;
2. Zo'ravonlikning jamiyat hayoti, ayniqsa bolalar tarbiyasi va ruhiy salomatligi uchun xatarining yuqoriligi;
3. Zo'ravonlik sodir etuvchi shaxsning ichki dunyosi, ma'naviyati, ruhiyati va psixologik xususiyatlarida nuqsonlar mavjudligi;
4. Zo'ravonlik insondagi zulmkorlik, zolimlik, xudbinlik kabi xulq-atvor va xususiyatga ko'ra yuzaga kelishi;
5. Zo'ravonlik oqibatlari insonning tanasiga o'ta og'ir, og'ir, uncha og'ir bo'lmagan, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan darajada shikast etkazish mumkin ekanligi;
6. Zo'ravonlikning yuzaga kelishida oilada nosog'lom muhit, rashk, ichqilikbozlik, qasd, o'ch olish kabi illatlarning mavjudligi.

Oiladagi zo'ravonlik shaxsda yuqorida keltirilgan psixologik ta'sir ko'rsatishi bilan birga insonning xulqi-atvorida zulmkorlik tufayli sodir etilayotgan jinoyatlarning yuzaga keltiradi. Jumladan, 9,2 % qasddan odam o'ldirish, 3,7 % o'zini-o'zi o'ldirish darajasiga etkazish, 21,7 % qasddan badanga og'ir shikast etkazish, 24,3 % qasddan badanga engil shikast etkazish, 3,1 % qiynash, 1,0 % o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish, 7,8 % nomusga tegish, 10,4 % haqorat qilish 2,3 % boshqa turdagi jinoyatlar sodir etilishida zulmkorlik ta'sir ko'rsatmoqda. Bu ma'lumotlar zulmkorlikning ijtimoiy xavfini oshirishi, jinsiy, jismoniy, ruhiy turlarini namoyon etishini tasdiqlaydi va bu muammoni ilmiy-tadqiq etishni dolzarbligini oshiradi.

Oilaviy munosabatlarda bir qaraganda anchagina murakkab, lekin muhim muammo zulmkorlik qadimdan diniy, ahloqiy, tarbiyaviy, ma'naviy, psixologik qarashlarda dolzarb masala bo'lib kelgan. Aynan zulmkorlik muammosi insonning muqaddas maskani bo'lgan oilada sodir bo'lishi oila a'zosining erkak yoki ayol bo'lishidan qat'iy nazar, o'z hayotidan rozi bo'lmasligi, oilasidan bezishi, baxtsiz his qilishi kabi bir qator psixologik munosabat ko'rinishlarini namoyon etadi. SHunday vaziyatni salbiy ekanligi ma'lum va buning oilaviy munosabatlarda aks etishini oldini olishda aynan salbiy tomoniga emas, qarama-qarshi bo'lgan jihatdan qarash muhim ekanligi muqaddas dinimizda tushuntirib berilgan. Masalan, Islom dinida er-xotin orasida xamjihatlik, tushunish emas, balki zolimlik, zug'm ko'rsatish og'ir gunoh ekanligi va gunoh ishlardan saqlanish masalasi alohida e'tirof etiladi.

Inson ruhiyatidagi buzilishlar zulmkorlikka moyillikning kuchayishiga sabab bo'lishi aniqlangan. Psixik buzulishlarda shaxsda tajovuzkor hulq-atvor shakllanishi, u esa turli hissiy holatlarda, ya'ni qasos, g'arazli maqsad, ko'rolmaslik yoki nafrat oqibatida ham namoyon bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, turli adabiyotlarda «despotizm (zulmkorlik)»ning turlariga oid har xil tushunchalar mavjud.

1. despotizm –qonun bilan cheklanmagan absolyut xukmronlik;
2. despotizm – zo'ravon xukmronlik;
3. despotizm – o'zboshimchalik;
4. despotizm - bir shaxsning cheklanmagan xukmronligi.

Despotizm – vaxshiyliги bilan qonun va bilimdan farq qiladi. SHuning uchun xam doimo noxaqliklarni keltirib chiqaradi.

Oiladagi zulmkorlik oqibatida shaxsning hayoti, sog'lig'i uchun xavfli ahvolda turli darajada tan jarohati etkazish, jabr-zulm qilish, kaltaklash, qiynash, og'ir ahvolga solish kabi omillarning sabab sharoitlari, tasnifi, xulqda moyillik xususiyatlarini ilmiy amaliy jihatdan o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Oilaviy munosabatlar doirasida sodir etiladigan zo'ravonliklarning asosiy qismi ruhiy (psixik) zulmkorliklar tashkil etadi. Oilada sodir etiladigan despot xolatlarda:

1. Shaxs ruhiyatiga (psixik) ta'sir ko'rsatish;
2. Qo'rqitib bo'ysundirish;
3. Majburlash;
4. Ho'rlash;
5. Jabr-zulm qilish;
6. Zo'ravonlik qilish;
7. Sirini fosh etishni aytib qo'rqitish;
8. Uydan haydab yuborishga harakat qilish;
9. Bolalarni kaltaklab alamin ulardan olish;
10. Ojiz ahvolda qoldirish yoxud o'ziga bo'ysundirish kabi ko'rinishlar namoyon bo'ladi.

Zulmkorlik – despotizmدا shaxsning ruhiyatiga turli usullar bilan ta'sir ko'rsatib, ruhiy zo'riqishni keltirib chiqarish hamda shaxsning sha'ni, qadr-qimmatini va erkinligini cheklashga qarshi xatti-harakatlar sodir etiladi.

Oiladagi zulmkorlikka shaxsga taalluqli har qanday salbiy xatti-harakatni kiritish mumkin. Despotizmning oiladagi turlari sifatida:

Oilaning bir a'zosi tomonidan boshqa a'zosining sha'ni va qadr-qimmatini kamsitish;

1. Shaxs ustidan kulish, obro'sizlantirish;
2. Qarindosh urug'lar orasida sharmanda qilish;
3. Ruhiyatiga ta'sir etish: baqirish, haqorat va tuhmat qilish;
4. Doimiy tanqid qilish, qo'rqitish;
5. His-tuyg'ularini so'ndiruvchi harakatlar qilish;
6. Haqorat qilish kabilar shaxsga ko'rsatilgan ruhiy zulm hisoblanadi.

Despotizmning oiladagi keltirilgan bu turlari shaxsda ruhiy zo'riqishni keltirib chiqarib, o'z joniga qasd qilishgacha olib kelishi mumkin.

Ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, oiladagi zulmkorlik ko'pincha tajovuzkorlik xususiyatlari bilan bog'liq holda sodir etilishini insoniy nizolar mahsuli, deb aytish mumkin.

Zulmkorlikning manbai va tabiatini aniqlash ushbu muammoni o'rganishning eng muhim jihatini ifodalaydi. Ushbu masala borasida shaxsning bunday hatti-harakatlarni sodir etishi biologik jihatdan taqozo qilingan va u nasldan naslga o'tishi mumkinligini, shuningdek shaxsdagi tajovuzkorlik xususiyatlari ko'p jihatdan irsiy xususiyatlarga bog'liq ekanligini e'tirof etishadi.

Oiladagi zulmkorlik ko'p hollarda jismoniy va ruhiy holda sodir etiladi. Psixologik nuqtai nazardan qaraganda ruhiy zulmkorlikning ta'siri shaxsda uzoq vaqt saqlanadi.

Ruhiy zo'rlik ishlatish deganda – juftiga nisbatan ruhiy (psixik) ta'sir ta'sir etish yo'li bilan jismoniy zo'rlik yoki azob berish harakatlar tushuniladi.

Iqtisodiy tazyiq deganda – oila boshlig'ining oiladagi boshqa shaxslarni asossiz sabablarni ro'kach qilgan holda, oila mablag'idan foydalanishni mahrum etish orqali moddiy qaram qilishi tushuniladi. Ayrim oilalarda erkak yoki ayol tomonidan oila a'zolarini iqtisodiy jihatdan tobe qilish ya'ni, oila mablag'idan foylanishga ruxsat bermaslik, kundalik xarajatlari uchun mablag' berishni to'xtatish, qisqartirish orqali ham oilada o'z hukmronligini o'tkazishga harakat qilish iqtisodiy tazyiqqa duchor etish orqali moddiy qaramlikni o'rnatish; jabrlanuvchini pul, oziq-ovqatlar, kiyim-kechaklar va hokazolar olib kelganligini ta'kidlash orqali asossiz pul bermaslik, nimaga qancha pul sarflanishini nazorat qilish, o'zi topgan pulga egalik huquqidan mahrum etish; oila byudjetidan foydalanish imkoniyatini bermaslik holatlari mavjud.

Oiladagi zulmkorlikning kimga nisbatan ko'rsatilayotgani nuqtai nazaridan quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Ayollarga nisbatan zulmkorlik;

2. Bolalarga nisbatan zulmkorlik;
3. Qariyalarga nisbatan zulmkorlik;
4. Qarindoshlarga nisbatan zulmkorliklar.

Fikrimizcha, oilada sodir etiladigan zulmkorlikning ijtimoiy munosabatlardagi rolini bir soʻz bilan taʼriflab boʻlmaydi. Chunki, bu despotik xolat asosan oʻzini koʻrsatish, boshqalar oldida obroʻ orttirishga intilish yoki oʻzining nimaga qodir ekanligini koʻrsatish maqsadlarida ham sezilarli darajada sodir etiladi.

Oilada sodir etiladigan zulmlarning kelib chiqishiga koʻpgina holatlarda jabrlanuvchining xulqi jiddiy taʼsir koʻrsatadi, inson shaʼni va qadr-qimmatini erga urish, yakka-latib qoʻyish va his-tuygʻularni tan olmaslik kabilar sabab boʻladi.

Shaxsdagi nomaʼqbul feʼl-atvor koʻpincha inson psixologiyasiga salbiy taʼsir etishda namoyon boʻladi, despotning yuzaga kelishida muhim rol oʻynaydi. Bir shaxsning ikkinchi bir shaxsga ruhiy tazyiq oʻtkazish, yaʼni unga laqab qoʻyish, uni yakka-latib qoʻyish, fikriga bepisandlik bilan munosabatda boʻlish, uni rad etish yoki umuman eʼtiborga olmaslik, doʻq-poʻpisa bilan qoʻrqitish, erga urish, kamsitish, uning hatti-harakatlari ustidan kulish va asabni buzuvchi soʻzlar bilan muomala qilish kabilar zulmkorlikning asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

Oilada sodir etiladigan despotning boshqa koʻrinishlari, xususan bolalarga zulmkorlik qilish, bolani onadan ajratib qoʻyish, erkak kishining oʻz hukmronligini oʻrnatishga qaratilgan qilmishlarni eʼtiborga olish lozim.

Bolalarga zulmkorlik qilish - bolalarni kaltaklash, ularga jismoniy yoki ruhiy taʼsir oʻtkazish orqali oʻziga boʻysundirish yoxud ularni qoʻrqitish kabilar namoyon boʻladi. Bolalar bilan shafqatsiz munosabatda boʻlish, ularni jismoniy va ruhiy qiynash, tarbiyalashning yoʻl qoʻyib boʻlmaydigan usullarini qoʻllash, bolalarni insoniy gʻururlarini kamsitish va hokazolarda ifodalanishi mumkin.

Ayrim hollarda, oilada bolaga nisbatan jismoniy jazolash qoʻllanilmasligi mumkin, lekin ularda ruhiy bosim oʻtkazish, uni butkul nazorat qilish va bolaning fikrini inobatga olmasdan, maktab oʻqituvchisi bilan birgalikda xulqini qoralash. Tashqi tizimlar (tashkilotlar) taʼsiriga tushib, ular bilan birgalikda ish olib borish, oilada xavotir darajasi boʻlgan hollarda koʻp kuzatiladi. Bunday hollarda, oila aʼzolarida oʻz masʼuliyatlarini tashqi tizimga (shaxslarga) oʻtkazish niyatini paydo boʻladi.

Qiynash – koʻp marotaba yoki uzoq vaqt davomida ogʻriq etkazish bilan bogʻliq harakatlar, chimchilash, savalash, tanaga shikast etkazish harakatlaridan iboratdir. SHuningdek, oila aʼzosini, ayniqsa ayol va oʻsmirlarni kun davomida nima qilishi, kim bilan doʻstlashishi, koʻrishishi, gaplashishini asosiz ravishda doimiy nazorat qilish, ularga yaqin insonlari bilan muomala qilishini qiyinlashtirish yoki taqiqlashni ham qayd etish mumkin.

Zulmkorlikning yana bir shakli eʼtiborsizlik, beparvolik boʻlib, u jismoniy nuqsonli, nogiron, ruhiy kasal bolalarga nisbatan koʻproq qoʻllaniladi.

Zulmning ushbu shakli o'ziga qaram bo'lgan shaxsning qarovsiz qoldirish, oziq-ovqat, kiyim-kechak, tibbiy yordam, parvarishlashga bo'lgan asosiy ehtiyojlarini qondirishni tizimli ravishda xohlamaslikda namoyon bo'ladi.

Bolaning manfaatlari va ehtiyojlariga nisbatan befarqlik zulmi (despot) ham harakat ham harakatsizlik yo'li bilan amalga oshirilishining yorqin misol bo'lib, ko'p hollarda bolalardagi ta'lim tarbiyaning buzulishiga kattalarning o'zi ham sababchi bo'ladi. Oilada kattalarning ahloqqa zid ko'rinishidagi salbiy ma'naviy-ruhiy xususiyatlari nizoli vaziyatlarni keltirib chiqarishga qulay vaziyat yaratadi. Bularning oqibatida nizolarni yanada kuchayishi, sonining ortishi kuzatiladi.

Zulm va ehtiyotsiz munosabat qurbonlarida jismoniy va intellektual rivojlanishdan orqada qolishdan tashqari ijtimoiylashuv va moslashuvda ham muammolar paydo bo'la boshlaydi. Dushmanlik muhitiga moslashishi uchun bola o'zida o'sish va rivojlanishni cheklovchi yashab qolish strategiyasini shakllantiradi. Bolaga katta yoshli kishining dushmanlik kayfiyatini bashorat qilish hamda o'zini zulmdan himoya qilish imkonini beruvchi ko'nikma oddiy holatda o'ta mos kelmaydigan hol bo'lishi mumkin. Ushbu bolalar muloqotga kirishishi hamda jamiyat hayotiga moslashishi qiyin, ular ijtimoiy jihatdan etilmagan va noto'g'ri shakllangan bo'ladilar.

Jismoniy zo'ravonlikka duchor bo'lgan bola, katta yoshli kishining tajovuzkorona hatti-harakatlarini ko'rib, tajovuzkorona xulq-atvorini keyinchalik o'zining shaxsiy va ijtimoiy hayotida qo'llaydi. Yoshlikda shakllangan xulq-atvor namunalari katta bo'lgach agressiyaning tiklanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Крюкова Т.Л., Сапоровская М.В., Куфтяк Е.В. Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними. – СПб., Речь, 2005. – 240 с.
2. Казанцева О., Ипполитова А. Социально-психологическая реабилитация женщин и детей, пострадавших от домашнего насилия. Методическое пособие.
3. Елизаров В.В. Демографическая ситуация и проблема снежной политики // Социологические исследования. 1998. №2. –С. 55–56.
4. Варга А. Домашнее насилие. // «Трудные взрослые – трудные дети». О домашнем насилии и подростковых правонарушениях. – Москва: Издательский дом «Самокат», 2014. Стр.82-83.